

SECURITATEA ALIMENTARĂ ÎN CONTEXTUL UNEI CRIZE ALIMENTARE GLOBALE ȘI AL ASCENSIUNII „PUTERILOR ALIMENTARE” – CÂTEVA CONSIDERAȚII –

Dr. Mădălina Virginia ANTONESCU

Universitatea București

În prezenta lucrare, vom încerca să analizăm conceptul de „securitate alimentară” ca parte a securității naționale, având în vedere atât Agenda 21, Agenda 2030, cât și perspectivele – oglindite deja într-un recent raport al ONU – privind criza alimentară globală conectată cu efectele negative asupra mediului, în special în ceea ce privește diminuarea suprafețelor fertile și a apelor potabile, ca urmare a extinderii deșertificării, incendiilor masive de păduri, agriculturii intensive chimice, agresiunilor diverse, exploatărilor industriale sau ale poluării pe scară largă cu deșeuri toxice sau neregenerabile asupra mediului. În secolul XXI, este posibil să se dezvolte concepte noi legate de „putere”, respectiv să apară „puteri verzi”, care sunt capabile să își gestioneze relația cu mediul înconjurător atât pentru a-și mări forța de decizie politică și importanța geopolitică în deciziile mondiale (inclusiv ca „puteri alimentare”), cât și pentru a oferi protecție și securitate sporită popoarelor lor. Aceste „noi puteri” sunt acele țări care, încă de pe acum, se concentrează spre dezvoltarea unor industrii agricole naționale, chiar regionale, și spre protecția suprafețelor lor fertile, a proprietății asupra lor, suprafețe definite ca „arii strategice”, pentru a-și asigura, din surplusul de materii prime alimentare, o influență regională sau chiar globală, în termeni de dezvoltare durabilă (post-realismul).

Cuvinte-cheie: securitate alimentară, schimbări climatice, securitate umană, Agenda 2030, dezvoltare durabilă.

Prezentul articol reprezintă doar opinia personală a autorului și nu implică, sub nicio formă, o altă persoană fizică sau juridică. Toate drepturile asupra prezentului text sunt rezervate. Citatele textului de față pot fi redactate prin menționarea autorului și a sursei complete.

INTRODUCERE – SECURITATEA ALIMENTARĂ, PARTE INTRINSECĂ A SECURITĂȚII UMANE. ASCENSIUNEA „PUTERILOR ALIMENTARE”; „FOOD POWER”, CA NOU TIP DE PUTERE RELEVANT ÎN SECOLUL XXI

În opinia noastră, considerăm *securitatea alimentară ca fiind unul dintre pilonii conceptului de securitate umană în sens extins*, așa cum este acesta conectat cu un alt concept fundamental pentru lumea secolului XXI, și anume *dezvoltarea durabilă*. În același timp, *securitatea alimentară* este o componentă de bază a *securității naționale și a celei europene* (implementată la nivelul Uniunii Europene prin cooperarea intensificată între statele membre ale UE în domeniul *politicii de apărare și securitate comună (The Common Security and Defence Policy/CSDP)*.

Securitatea alimentară presupune *competențe directe, consolidate și extinse pentru armată în asigurarea protecției efective a terenurilor fertile* (atât în ceea ce privește riscuri clasice, ca războiul interstatal, dar și riscuri neconvenționale – deplasări bruște și masive de populații din cauza unui război, a foametei, din cauze economice, precum migrațiile economice –, interesate să se stabilească și să capete posesie asupra pământurilor fertile, prin utilizarea lor pe teritoriul statelor în care se așază ca refugiați, migranți economici, azilanți etc., *indiferent de acceptul statului respectiv*). Migrația internațională din cauze economice trebuie controlată și limitată de către state și la nivel global, *pentru a nu crea riscuri de confruntări violente între populațiile locale și cele deplasate de la locul lor de origine, aflate în căutarea satisfacerii nevoilor de hrană* (în contextul izbucnirii unor războaie, crize alimentare și economice regionale sau globale, ca urmare a exploziei demografice sau a crizelor financiare ce pot afecta o țară sau un grup de țări).

O legislație specială ar trebui avută în vedere, ca obiectiv prioritar pentru orice strategie națională de securitate a țărilor membre ale UE, față de crizele alimentare regionale, continentale sau globale, odată cu identificarea „ariilor de risc alimentar” pentru UE (Balcani, Asia Centrală, Transcaucazia, Africa, Orientul Mijlociu) ca zone din care este posibil să se deplaseze migranții economici în valuri masive și constante, în afara controlului statelor membre ale UE sau creând presiune constantă asupra acestor state primate, inclusiv din punctul de vedere al asigurării accesului la hrană și al creșterii presiunii orașelor asupra posibilităților zonelor rurale de a satisface nevoile alimentare ale orașelor europene afectate de acest impact demografic brusc.

În legislația specială dedicată protecției strategice a proprietății statelor membre ale UE asupra pământurilor fertile (ce trebuie declarate, în fiecare țară membră a UE, „arii strategice”, în contextul crizelor alimentare globale și regionale), spre a asigura statutul Uniunii Europene de putere alimentară, dar și de actor regional și global autonom, și în cazul unor astfel de contexte regionale și internaționale complicate ar trebui să se prevadă *prohibiția achiziționării sau ocupării de către populații străine (ca efect al migrațiilor economice) a terenurilor fertile și pădurilor din țările de așezare ale acestor populații*. De asemenea, pentru satisfacerea nevoilor de hrană și stabilitate (evitarea unor conflicte cu populațiile locale pentru nevoile de hrană), *statele de primire ar trebui să prevadă legislații de activare a fondurilor europene speciale pentru solidaritate alimentară (inclusiv ar trebui creată o funcție de comisar european pentru prevenirea și gestionarea crizelor alimentare pe teritoriul UE)*, dar și *legislații naționale de protecție a mediului – pădurile, pășunile, terenurile agricole –*, acestea fiind considerate „arii strategice” și „teritoriu de importanță strategică”, implicând și competențele armatei (ca forță competentă inclusiv pentru gestionarea unor războaie neconvenționale, asimetrice). Proprietatea asupra terenurilor agricole, pământurilor fertile, privind accesul străinilor la aceste terenuri *ar trebui îngădită sau limitată* din acest punct de vedere, în temeiul faptului că *securitatea alimentară este o parte a securității naționale*, impunând o *gândire strategică pe termen lung destinată asigurării securității, independenței, stabilității economice a statului membru al UE și a întregii UE, ca atare* (puterea economică a statelor membre ale UE, prin asigurarea proprietății asupra terenurilor agricole de către naționali, ar trebui să garanteze stabilitatea regională și controlul statelor asupra terenurilor fertile, în interes național și interes european).

Securitatea alimentară este legată și de noțiunea de „amenințare de mediu” sau de „risc de mediu”. Expus activităților industriale pe scară largă, uneori cu efecte negative și de durată sau chiar ireversibile, produse la nivel transfrontalier, mediul este, în secolul XXI (supranumit și „Antropocen”), *expus, într-o măsură mult mai mare și mai intensă decât în trecut, unor agresiuni produse de aplicarea intensă și extinsă a modelului societății de consum și industriale*.

Secolul XXI va fi definit, în accepțiunea noastră, tot mai mult de *nevoia de reacție la nivel național, regional și global*, pe care statele, popoarele și ansamblurile regionale integrate de tipul UE vor trebui să le adopte pentru *a combate, a elimina, a reduce „riscul alimentar”*.

Definim „*riscul alimentar*” ca un tip specific de risc la adresa națiunilor, a oamenilor, înrudit și dependent de „*riscul de mediu*”. Cu alte cuvinte, dacă „*riscul*

de mediu” determină nevoia națiunilor, a statelor, a ansamblurilor regionale de a *regândi noțiunea de „securitate”, din prisma dimensiunii sale umane, naționale, regionale și globale și legând-o de dimensiunea de protecție a mediului, „riscul alimentar”* devine un concept strâns legat de securitatea alimentară, determinând nevoia de a *gândi strategic atunci când ne referim la securitatea națională, securitatea umană și la securitatea de mediu, toate fiind interconectate*.

„*Riscul alimentar*” definește, în opinia noastră, coeficientul de pericolozitate generat asupra unei națiuni, a unui stat, a unei comunități locale, a unui ansamblu regional politic sau economic (de tipul UE), din cauza acțiunilor diverse (decidenți politici, dar și companii), industriale, a crizelor economico-financiare, a războaielor, dar și a „*riscului de mediu*” (prin secătuirea apelor potabile, dispariția pădurilor, expansiunea zonelor secetoase și deșertice, schimbările de climă și de relief, defrișările masive și neînsoțite de măsuri de regenerare și de refacere a ecosistemelor distruse, practicarea pe termen lung a agriculturii chimice, extinderea urbanizării, deversarea de deșeuri în apele potabile și în oceane și mări, poluările cu metale grele a ecosistemelor terestre și acvatice, a aerului etc.). Din toate aceste *riscuri de mediu* (provocate de acțiunea umană, de activitățile industriale, de agricultura chimică intensivă, dar și de catastrofe naturale sau de explozii chimice, nucleare rezultate ale activității oamenilor) rezultă inclusiv *riscuri alimentare* (contaminarea aerului, a plantelor, a pășunilor, a apelor cu metale grele, cu produse radioactive sau chimice, toxice sau nocive pentru animale, păsări, plante și om; poluarea cu deșeuri nereciclabile a mediului; extinderea ariilor afectate de secetă și împușinarea terenurilor agricole și a pământurilor fertile ca urmare a defrișărilor și a avansării zonelor deșertice sau urbane; diminuarea resurselor de apă potabilă, secătuirea râurilor, a lacurilor, contaminarea pânzei freatice sau secătuirea ei din cauza intromisiunilor umane negative asupra solului și subsolului; utilizarea de substanțe toxice, pesticide, în cultivarea plantelor, a legumelor, a cerealelor destinate consumului animalier și uman; poluarea cu plastic, care devine o pătură de microparticule de plastic acoperind fundul mărilor, lacurilor și oceanelor și sufocând elementele ecosistemelor acvatice, intrând în consumul peștilor, al animalelor și, apoi, al omului).

În secolul XXI, pe fundalul apariției și extinderii indiciilor ce ilustrează o *criză alimentară globală*, apar și se consolidează un *nou tip de puteri*, care modelează politica secolului XXI în funcție de „*puterea alimentară*”. Alături de puterea *soft* și de cea *hard*, „*puterea alimentară*” este un tip distinct de putere, măsurabilă în capacitatea unui stat de a satisface nevoile de securitate alimentară ale poporului

său, dar și de a asigura surplusuri de alimente strategice (cereale, de exemplu, fructe, legume destinate consumului de bază uman) pentru a-și garanta dominația pe piețe de alimente și cereale, în raport cu țări care nu au acest surplus sau care sunt descurajate (prin slăbiciune internă, vulnerabilitate strategică alimentară și economică, de exemplu) să dețină sau să folosească în mod de „proiecție politică” acest tip de putere¹; folosirea acestei capacități alimentare de asigurare a surplusului și nevoilor de bază alimentare *pentru alte țări* (aflate în deficiență de resurse alimentare strategice) pentru *a-și extinde și consolida o dominație de ordin economic și politic asupra altor țări* (până la formarea unor *adevărate sfere de influență, axate pe controlul asupra piețelor strategice de produse alimentare de bază*, unde acel stat deține o poziție de monopol sau una dominantă).

În contextul apariției indicilor unei crize alimentare globale (inclusiv ca urmare a creșterii populației umane până în anul 2050, conform estimărilor rapoartelor ONU, la 10 miliarde²), considerăm că *ascensiunea „puterilor alimentare” va fi una dintre cele mai importante trăsături ale lumii globale a secolului XXI, ca și competiția dintre acestea, pentru re-definirea sistemului internațional* în funcție de controlul asupra piețelor alimentare și al furnizării de produse de bază pentru cele 10 miliarde de oameni, începând din prezent și până în 2050. Raportul emis în iulie 2019 de către *World Resources Institute* arată nevoia de schimbare a modelului global de producere și de consum al alimentelor. Este introdusă noțiunea de „sistem agricol global”, care trebuie conectat, în viziunea autorilor, la conceptul „dezvoltării durabile” și la „securitatea umană”. Este estimată nevoia de asigurare a hranei pentru 10 miliarde de oameni până în 2050, de către agricultori.

Principiul cooperării internaționale, principiul solidarității alimentare și securitatea națională; riscul alimentar global și migrațiile economice – unele aspecte privind relația cu sectorul agricol

¹ De exemplu, o analiză a *Stratfor* asupra dezvoltării economice a Turciei, până în 2020, o privește ca o *putere economică în plină ascensiune, ca o putere agricolă, capabilă să facă proiecție de putere în sud-estul Europei, în Balcani*, să domine, cu produsele sale agricole, legume, fructe, piețe captive ale *unor state ce nu și-au valorificat avantajele strategice din punctul de vedere al politicilor lor alimentare ca parte a securității naționale* (România, Bulgaria, Albania, Grecia, Muntenegru, Bosnia, Kosovo – țări unde declinul UE va fi tot mai evident în următoarele decenii, comparativ cu expansiunea comercială și agricolă a Turciei pe aceste piețe, mai ales având în vedere că, din 1990, odată cu deschiderea Europei de Est, Turcia a fost una dintre țările care au intrat puternic pe aceste piețe balcanice cu produsele agricole ale fermierilor săi). Turcia va fi una dintre puterile alimentare în plină expansiune începând cu 2020, în competiție directă cu UE, cu Rusia și cu alte state situate în spațiul ex-sovietic. A se vedea *Stratfor.com*, 2 iulie 2012, *Dezvoltarea relațiilor dintre Turcia și Europa*, citat în Sorin Aparaschivei, *Turcia – mutații și tendințe în rândul elitelor politico-militare*, în antologia de comunicări științifice *Turcia – de la Kemal Atatürk la UE*, coord. Guven Gungor, Vasile Simileanu, Sesiunea internațională de comunicări științifice, Geopolitica Club Café, revista *Geopolitica*, București, 8-9 februarie 2013, Editura Top Form, București, 2013, pp. 22, 30.

² *World Resources Report, Creating Sustainable Food Future. A Menu of Solutions to Feed Nearly 10 Billion People by 2050*, Final Report, iulie 2019, pe <https://www.wri.org/publication/creating-sustainable-food-future-final-report>.

Domeniul producției agricole va deveni, în viitorul apropiat, unul de importanță strategică, fiind conectat direct cu domeniul securității naționale, pentru asigurarea consumului de bază pentru populația locală.

Obligații internaționale specifice vor trebui să fie asumate de state (posibil, prin semnarea, în viitor, a unor **Convenții internaționale de solidaritate în materia împărțirii costurilor privind consumul și producția de alimente de bază**, pornind de la principiul cooperării între popoare și state pentru asigurarea alimentației de bază pentru cele 10 miliarde de oameni, până în 2050), ca membre ale ONU, ca părți ale Organizației pentru Alimentație și Agricultură a Națiunilor Unite (*The Food and Agriculture Organization/FAO*) și ale altor organisme, ce vor trebui înființate spre o gestionare în acord cu principiul dezvoltării durabile, bazat pe un model „post-risipă” (economia verde), inclusiv în ceea ce privește organizarea unei *industrii globale de asigurare cu produse de bază a celor 10 miliarde de oameni, până în 2050*.

Apariția unei crize mondiale alimentare se poate datora exploziei demografice și subdezvoltării, acutizării decalajelor economice între țări, diminuării terenurilor agricole și resurselor de apă. FAO a avertizat, încă din 2002, că societatea de consum globală cheltuie resursele naturale ale planetei într-o măsură mult mai rapidă decât posibilitatea acesteia de a se regenera³. Statele sărace vor trebui să adopte (cu sprijin financiar internațional) tehnologii de trecere la economia verde și să implementeze proiecte de regenerare a mediului, de extindere a suprafețelor împădurite și de revenire la „agricultura verde”.

Criza alimentară globală determină *riscuri directe pentru securitatea națională a statelor, pentru securitatea globală și pentru securitatea de mediu*. Ea poate determina migrații masive, necontrolate, deplasabile spre țările bogate în resurse strategice (soluri fertile, terenuri agricole mănoase) și care nu dispun de armate puternice sau de o legislație adecvată, spre a se apăra în fața acestor amenințări asimetrice, a unor migrații economice⁴. Potrivit doctrinei, în viitor, explozia demografică în combinație cu migrațiile vor duce la catastrofe sau conflicte necunoscute în trecut ca amploare și vor sta la baza creării unui nou sistem internațional⁵. Creșterea demografică la 10 miliarde, în 2050, determină un risc alimentar inclusiv pentru țările bogate

³ Vasile Simileanu, *Geopolitică și centre de putere*, Editura Top Form, București, 2010, p. 81.

⁴ Migrațiile fiind definite în doctrină ca acele deplasări de populații sau de persoane, în mod temporar sau permanent, a locului lor de reședință, atât în cadrul intern, cât și în cadrul internațional (în afara ariei de jurisdicție a statelor lor de origine). Doctrina introduce, în cadrul migrațiilor internaționale, migrațiile economice, generate de lipsa forței de muncă sau generate de lipsa alimentelor de bază pe care statul de origine trebuia să le asigure populației sale. Migrațiile internaționale au la bază decalaje economice foarte mari între state, fluxurile migratorii fiind orientate dinspre țările sărace către cele dezvoltate economic. Vasile Simileanu, *op. cit.*, p. 95.

⁵ Viorel Roman, *Religiile, sursă de conflict*, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, București, 1992, pp. 82-83, citat în Vasile Simileanu, *op. cit.*, p. 96.

în resurse strategice (terenuri agricole, pășuni fertile, pământuri mănoase), care devin ținte ale marilor deplasări umane, ce vor reconfigura din temelii întreg sistemul internațional, așa cum îl cunoaștem azi, dând naștere unei noi ordini mondiale.

Migrațiile economice vor înlocui, ca model principal de risc, migrațiile din cauze politice, ca urmare a unor persecuții politice sau a războaielor. Migrațiile din cauza lipsei alimentelor de bază vor înlocui migrațiile bazate pe alte motive. Dacă vom analiza atent cauzele migrațiilor ce au lovit UE în 2015-2016, vom constata că, la migrația inițială (siriană), din motive de război și persecuții politice, s-a adăugat constant o masă migrațională din motive economice (lipsa industriilor alimentare naționale funcționale, a terenurilor fertile, a asigurărilor alimentelor de bază, în forma originală, dar și prelucrată în statul de origine, subfinanțarea cronică a sectorului agricol în statele de origine), provenită din zona Africii sau din Balcani (depopularea Balcanilor, a zonelor rurale, migrațiile economice spre orașe și spre vestul Europei, din cauza lipsei industriilor agro-alimentare, a lanțului funcțional de producție-consum-reciclare a mâncării, necesare dezvoltării zonelor rurale, dar și urbane din Balcani, precum și a implementării economiei verzi). La fel, cazul Venezuelei și criza din anii 2018-2019 reflectă o pauperizare la nivel național, conectată cu nevoia de asigurare a alimentelor de bază pentru populația locală, în absența căroră s-a înregistrat o migrație masivă înspre alte țări din America Latină și înspre SUA. Dar, cazul Venezuelei nu este singular: alte țări, confruntate cu dificultăți economice (între care o capacitate redusă de asigurare a producției și consumului de alimente de bază pentru populațiile locale), din America Latină (Honduras, Guatemala, Haiti, Nicaragua etc.), au determinat migrații în mare parte economice (lipsa de satisfacere a nevoilor de bază, între care hrana, în ciuda profilului de „țări agricole” ale acestora), împingând mase mari de oameni înspre țările prospere economic (SUA, de pildă).

Securitatea umană va începe să fie gândită în termeni strategici legați de securitatea alimentară, lipsa asigurării acestui tip de securitate de către state determinând apariția riscurilor alimentare, a riscurilor asimetrice, a migrațiilor necontrolate înspre și dinspre un stat/o regiune, inclusiv riscul de migrații transcontinentale, de la continentele din sud, fără industrii agro-alimentare dezvoltate și fără resurse naturale sau cu resurse naturale puternic depreciate ca urmare a poluării, a defrișărilor necontrolate, a agriculturii chimice intensive, a industriilor poluatoare cu metale grele etc. (terenuri agricole, pământuri fertile, pentru plante destinate consumului uman și animalier). Chiar dacă se estimează

că, în prezent, sectorul agricol mondial implică două miliarde de oameni care lucrează practic în acest domeniu, acest lucru este insuficient pentru perspectivele de dezvoltare ale acestui sector, dar și pentru conectarea sa cu latura strategică și de securitate.

Agricultura, cultivarea de plante și arbori fructiferi, asigurarea de pășuni pentru turmele de vite, vor deveni sectoare strategice de cea mai mare importanță în secolul XXI, necesitând atât o protecție a mediului (securitatea de mediu), cât și o protecție de tip legislativ și militar (competențele unei armate naționale, extinse pentru apărarea și protecția concretă a pământurilor fertile și a resurselor strategice agricole și forestiere în fața oricăror amenințări și atacuri, simetrice și asimetrice generate de criza alimentară regională, locală sau mondială, inclusiv generate de războaie).

Este foarte posibil ca, datorită acestui context, statele membre ale ONU să semneze, în viitor, *convenții internaționale strategice*, prin care să își asume *obligația de a dona la fonduri globale de asigurare a alimentației procente în bani și în produse alimentare* pentru asigurarea alimentației de bază a țărilor sărace, pentru prevenirea migrațiilor economice, pentru refacerea ecosistemelor agresate din aceste țări, pentru diminuarea deșertificării și pentru reîmpăduriri.

Apreciem că, în secolul XXI, unele dintre cele mai importante laturi ale unui ONU reformat vor fi *instituțiile cu competențe în domeniul gestionării nevoilor statelor legate de agricultură, de asigurarea alimentației de bază pentru populațiile lor*, astfel încât să se accentueze solidaritatea între state și să se evite migrațiile, riscurile asimetrice și războaiele generate de crize alimentare locale, regionale sau globale. Împuținarea resurselor strategice și creșterea populației globale, combinate cu perpetuarea modelului economiei de consum, cu lipsa măsurilor de prevenire a risipei de alimente și de combatere a poluării generate de risipa de alimente, cu lipsa industriilor de reciclare alimentară, cu împuținarea resurselor naturale (terenuri agricole, pământuri fertile, păduri) vor duce la un risc crescut de războaie, la foamete și pandemii generate pe acest fundal.

Este esențială asumarea de către state a *principiului cooperării între toate statele și popoarele și în domeniul prevenirii risipei de alimente, al combaterii poluării terenurilor agricole, al zonelor fertile, al extinderii acestor zone prin combaterea deșertificării și prin apariția industriilor legate de convertirea apelor sărate în apă potabilă.*

Unele dintre cele mai importante convenții internaționale ale secolului XXI, în opinia noastră, vor fi cele încheiate de state în materia: prevenției risipei mondiale de alimente; a extinderii și protejării zonelor fertile ale Terrei, inclusiv prin combaterea deșertificării; a solidarității între state prin obligațiile asumate de ele de a ceda procente din PIB-ul lor la un fond global de solidaritate alimentară, care să furnizeze popoarelor și statelor lipsite de resurse naturale sau cu resurse depreciate ori secătuite sau în curs de refacere alimentele de bază pentru populațiile lor; a convențiilor de prevenire a migrațiilor economice; a convențiilor de sprijinire globală a sectorului agricol mondial prin investiții în sectoarele industriilor agro-alimentare în țările în curs de dezvoltare; al convențiilor de regenerare a pământurilor fertile, de protejare și de extindere a lor *ca resursă strategică nu doar a statelor deținătoare, dar și ale întregii omeniri* (lipsa, împuținarea ariilor fertile ducând la dispariția speciei umane, a biodiversității, la dispariția unui întreg tip de societate umană bazată pe agricultură și creșterea vitelor); o convenție de limitare a impactului agriculturii intensive sau chimice asupra pământurilor fertile și asupra calității solurilor și subsolurilor, de prevenire a degradării pământului, împuținării apelor și destinată combaterii efectelor poluării industriale cu metale grele și deversării lor în zone ce au contact cu pământurile fertile.

O distribuție echitabilă la nivel global a produselor alimentare ar trebui să diminueze riscul alimentar global, dar și riscurile de mediu, printr-o *exploatare controlată* a pământurilor fertile și prin evitarea producerii de migrații masive economice, prin evitarea „poverii urbane”, care ar duce la adevărate amenințări asimetrice asupra statelor, pentru care conceptele tradiționale legate de „*securitatea națională*” nu sunt pregătite. Estimările specialiștilor privesc o creștere de aproape 50%, către mijlocul secolului, a nevoii de hrană, în general, și cu aproape 70% a nevoii de alimente din carne. Conform raportului din iulie 2019 emis de către *World Resources Institute*⁶, există trei provocări specifice ale sistemului global alimentar: aprovizionarea cu alimente (nevoia de creștere a producției de alimente cu 50% în 2050); utilizarea pământului (care este legată de nevoia de extindere a pământurilor agricole, ceea ce ar însemna afectarea ecosistemelor terestre, intensificarea schimbărilor climatice și amenințări la adresa biodiversității); emisiile de gaz din sectorul agricol (care pot fi reduse inclusiv prin reîmpădurirea a cel puțin 585 de milioane de hectare de pământ agricol)⁷.

⁶ World Resources Report, *Creating Sustainable Food Future. A Menu of Solutions to Feed Nearly 10 Billion People by 2050*, loc. cit.

⁷ *Ibidem*.

DOCUMENTE INTERNAȚIONALE INCIDENTE PRIVIND SECURITATEA ALIMENTARĂ

Într-un document-cheie adoptat la Summitul de la Rio de Janeiro/1992, privind dezvoltarea durabilă, *numit Agenda 21*⁸, există, în cadrul primului pilon (dimensiunea socială și economică), referiri implicite la *modalitățile de combatere a unei crize alimentare globale*, prin obiective precum: cooperarea internațională pentru accelerarea dezvoltării durabile în țările în curs de dezvoltare, însoțită de politici interne adecvate; combaterea sărăciei; schimbarea tiparelor de consum; dinamica demografică și conexiunea sa cu sustenabilitatea; promovarea și protejarea condițiilor de sănătate umană; promovarea dezvoltării sustenabile a așezărilor umane; integrarea mediului și a dezvoltării în procesul de luare al deciziilor. De asemenea, în cel de-al doilea pilon al conceptului „*dezvoltării durabile*” se întâlnesc *obiective referitoare direct la combaterea unei crize alimentare mondiale*: o abordare integrată privind planificarea și managementul resurselor terestre; combaterea deșertificării și a secetei, prin managementul ecosistemelor fragile; promovarea unei agriculturi sustenabile și a dezvoltării rurale; protecția calității și aprovizionării cu resurse de apă proaspătă; managementul și utilizarea resurselor de apă; prevenirea traficului internațional ilegal de produse toxice și periculoase, în cadrul managementului chimicalelor toxice; managementul deșeurilor solide; managementul deșeurilor radioactive; managementul deșeurilor accidentale. Desigur, acestea sunt doar câteva dintre marile obiective pe care *Agenda 21* și-a propus, începând cu 1992, să le introducă în politica statelor semnatare, pentru a preîntâmpina situații de criză alimentară globală ivite dintr-o administrare deficitară a resurselor sau din lipsa măsurilor de regenerare și protecție a mediului.

În *Agenda 2030*⁹, un alt document major adoptat de statele membre ale ONU, statele semnatare își propun ca obiectiv legat de implementarea conceptului „*guvernării globale*” un management colectiv al problemelor combaterii sărăciei, malnutriției, subdezvoltării și combaterii risipei născute din tiparul nesustenabil al economiei de consum, care creează inegalități sociale mondiale¹⁰.

Securitatea alimentară este strâns legată și de securitatea mediului (prin asumarea de către state, pe plan internațional, a unor convenții în materie de dezvoltare durabilă, de protecție a mediului, mai precis). Putem cita, cu titlu de exemplu, *Convenția privind schimbările climatice/1994, Convenția privind*

⁸ *Agenda 21, United Nations Conference on Environment&Development, Brazilia, 3-14 iunie 1992, ONU, Sustainable development*, pe <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>.

⁹ <https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/>

¹⁰ *Ibidem*.

*diversitatea biologică*¹¹/1993, *Convenția privind patrimoniul mondial*/1975, *Convenția de la Ramsar privind zonele umede*/1975, *Acordul internațional asupra pădurilor tropicale*/1997, *Convenția asupra păturii de ozon*/1988, *Convenția privind combaterea deșertificării* din 1996, *Convenția de la Johannesburg privind dezvoltarea durabilă* și altele asemenea. Toate aceste convenții internaționale sunt destinate asigurării unui echilibru între cerința dezvoltării economice și a necesarului de hrană pentru o populație globală în constantă creștere și, pe de altă parte, nevoia de protecție a mediului, de asigurare a biodiversității, de limitare și control al extinderii terenurilor agricole, de protejare a pădurilor și de reducere a emisiilor de gaze cu efect de seră, de refacere a păturii de ozon etc.

Mai trebuie să avem în vedere și *Declarația Universală a Drepturilor Omului*/1945¹², care, în art. 25, alin. 1, menționează expres „dreptul fiecărei persoane la hrană”, în cadrul „dreptului la un nivel de viață adecvat”.

Pactul internațional privind drepturile sociale, economice și culturale/1966¹³ consacră, în art. 1, pct. 2, dreptul suveran al popoarelor, pentru „scopurile lor personale” (interesul lor național), de a utiliza liber resursele lor naturale și se prevede că, „în nicio situație, niciun popor nu va fi lipsit de mijloacele sale de subsistență”. Articolul 11 prevede, în cadrul dreptului fiecărei persoane la un standard adecvat de viață, și „dreptul la o nutriție adecvată pentru sine și familia sa”, cu obligația corelativă a statelor părți de a lua măsuri pentru realizarea efectivă a acestui drept. Totodată, art. 11 impune statelor părți să recunoască „dreptul fiecărei persoane de a fi la adăpost de foame” și, în consecință, obligația de a lua măsuri de îmbunătățire a metodelor de producere, conservare și distribuire a hranei, de îmbunătățire a sistemelor agrare, prin luarea în considerare a unei distribuiri echitabile a resurselor de hrană, conform cu nevoile țărilor, avându-se în vedere atât țările importatoare de hrană, cât și țările furnizoare de hrană.

În *Convenția asupra combaterii deșertificării*¹⁴, de exemplu, adoptată de state sub egida ONU, încă din preambul se recunoaște impactul negativ produs de deșertificare și secetă asupra dezvoltării durabile, creând „probleme sociale majore, precum sărăcia, malnutriția și o stare proastă de sănătate, lipsa securității

¹¹ <https://www.cbd.int/agro/soil.shtml>, <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=11037>, <https://www.cbd.int/doc/press/2018/pr-2018-11-29-cop14-en.pdf>, <https://www.cbd.int/doc/publications/cbd-sustain-en.pdf>

¹² <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>

¹³ <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx>

¹⁴ *UN Convention to combat desertification in those countries experiencing serious drought and/or desertification, particularly in Africa*, pe <https://www.unccd.int/>, https://www.unccd.int/sites/default/files/relevant-links/2017-01/UNCCD_Convention_ENG_0.pdf

alimentare și alte probleme privind migrația ori dinamica demografică”¹⁵. Este accentuată atât nevoia de cooperare internațională pentru combaterea deșertificării și limitarea efectelor secetei, cât și nevoia de a deschide accesul la tehnologii verzi și de a crea noi fonduri de ajutorare a țărilor sărace din Africa, dar și a țărilor din Transcaucasia și Asia Centrală afectate de deșertificare și de secetă. Statele părți la Convenție se declară conștiente de legătura dintre deșertificare și problemele de mediu cu dimensiune globală, precum și de faptul că, îndeplinind obiectivele propuse de această Convenție, vor îndeplini, totodată, și obiectivele prevăzute de *Convenția-cadru ONU privind schimbările climatice* sau de *Convenția privind diversitatea biologică* sau de alte convenții de protecție a mediului.

În raportul din iulie 2019 emis de Institutul de Resurse Mondiale, privind criza alimentară globală¹⁶, sunt abordate o serie de aspecte relative la reducerea creșterii în cererea pentru mâncare și alte produse alimentare (care ar implica măsuri pentru reducerea pierderii și risipei de mâncare; schimbarea către diete mult mai sănătoase și sustenabile; implicațiile legate de sărăcie în restrângerea creșterii în cererea de alimente). Un alt capitol din raport se ocupă de problema creșterii producției de mâncare cu evitarea extinderii pământului agricol (presupunând obiective precum: a răspunde provocării limitării expansiunii pământului agricol; îmbunătățirea managementului apelor și solului; adaptarea la schimbările climatice); protejarea și restaurarea ecosistemelor naturale și limitarea schimbării terenurilor agricole (incluzând reîmpădurirea terenurilor agricole abandonate, neproductive sau virane; limitarea expansiunii pământurilor de semănat – cropland – la pământuri cu costuri de mediu scăzute); creșterea aprovizionării cu pește (îmbunătățirea managementului pescăriilor sălbatice; îmbunătățirea productivității și performanțelor de mediu privind acvacultura); reducerea emisiilor de gaze cu efect de seră; strategii pentru trecerea la agricultura inteligentă și altele¹⁷.

În raport se arată că o creștere a populației globale de la șapte miliarde, în 2010, către 9,8 miliarde, în 2050, însoțită de o intensificare a cererii privind mâncarea de peste 50%, va duce la o cerere pentru o „mâncare mult mai bogată în resurse intense” precum carnea și lactatele, proiectată să crească cu peste 70% procente. În ciuda acestor creșteri în cererea de alimente, conform raportului sus-menționat, mai mult de 800 de milioane de oameni se confruntă cu malnutriția sau foametea. *Statele sunt obligate să adopte rapid soluții, măsuri și politici de creștere a producției*

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ World Resources Report, *loc. cit.*

¹⁷ *Ibidem*.

de mâncare, însă în condiții de sustenabilitate (economie verde, acces la tehnologii verzi, agricultură inteligentă), în moduri care respectă bunăstarea umană și mediul, totodată¹⁸. În prezent, în agricultura mondială este utilizat aproape jumătate din „pământul mondial cu vegetație”, iar acest domeniu agricol generează un sfert din emisiile anuale de gaze cu efect de seră, după cum arată raportul. În viitor, este esențial să se asigure, de către state, *securitatea alimentară sustenabilă*, prin evitarea extinderii terenurilor agricole (care ar afecta alte tipuri de ecosisteme), prin practicarea împăduririlor, evitarea deforestărilor, restaurarea pământului deteriorat sau abandonat. Creșterea productivității, prin mărirea eficienței resurselor naturale, este un pas important pentru a îndeplini scopurile producției de alimente și de protecție a mediului, așa cum arată autorii raportului sus-menționat. Trebuie, în acest sens, evitată tendința de extindere a pământurilor agricole pentru a asigura hrănirea populației crescute, înspre 2050, la 9,8 miliarde de oameni (ceea ce ar însemna renunțarea la păduri, extincția speciilor, creșterea cuantumului gazelor cu efect de seră, încălzirea globală cu peste două grade Celsius, generate de dezvoltarea mondială a sectorului agricol prin această extindere de pământuri).

Un alt aspect avut în vedere în raport este *managementul cererii de alimente*, care presupune ca statele să acorde atenție sporită *dezvoltării industriilor de colectare, sortare, reciclare a produselor alimentare, din cadrul unor politici publice de evitare a risipei de alimente*, la care se adaugă și o schimbare de dietă spre produse vegetale în locul celor animale; îmbunătățirea accesului femeilor la educație și sănătate, în special în Africa, pentru a accelera voluntar reducerea nivelului de fertilitate. Un alt obiectiv privește intensificarea agriculturii legată cu nevoia de protecție a ecosistemelor naturale (situație în care *locația terenurilor agricole se extinde* de la o regiune la alta, de la arii cu climă temperată la arii tropicale), rezultând *schimbări în utilizarea pământului*, care produc creșterea emisiilor gazelor cu efect de seră și pierderea biodiversității. De aceea, s-ar impune o *combinație între agricultura intensificată* (care să evite extinderea terenurilor agricole în detrimentul altor ecosisteme) și adoptarea, de către guverne, a *unei legislații de protecție a pădurilor, savanelor, a altor tipuri de terenuri, exceptarea lor de la extinderea agricolă*, după cum se consideră în raport. Cererea de alimentație bazată pe carne este, și ea, proiectată să crească cu 88% între anii 2010 și 2050, deși asigură puține proteine și calorii. S-ar impune o reducere a consumului de carne cu 40% către anul 2050, având în vedere obiectivul general al schimbării dietei spre o alimentație vegetală

¹⁸ Ibidem.

bogată în proteine și calorii, care să evite dezvoltarea sectorului creșterii de animale pentru consum, cu consecințe în diminuarea altor ecosisteme și a creșterii emisiilor de gaze cu efect de seră. Un alt obiectiv important avut în vedere legat de securitatea alimentară a celor 9,8 miliarde de oameni, în 2050, este și *reîmpădurirea și restaurarea pământurilor, evitarea deșertificării lor, ca modalitate de combatere a schimbărilor climatice*. Reîmpădurirea este vitală să se facă la o scară necesară pentru a susține o creștere de temperatură care să nu depășească 1,5 grade Celsius (adică, ar fi nevoie de sute de milioane de ha reîmpădurite). Acest lucru s-ar obține dacă s-ar trece, pe scară globală, la o agricultură intensivă, și nu expansivă.

Doctrina aduce în atenție conceptul de „*risc global de mediu*”¹⁹, definit ca fiind acel tip de risc de mediu care nu cunoaște frontierele, de ale cărui pagube nimeni nu poate scăpa. Dacă există un risc global de mediu, putem pune în discuție și conceptul de „*risc alimentar global*”, definindu-l aici ca reprezentând un tip specific de risc născut dintr-o combinație de mai mulți factori (creșterea demografică a populației mondiale la 9,8 miliarde în 2050; insuficiența pondere a terenurilor agricole la nivel global spre a asigura necesarul de hrană pentru această populație; nevoia de protejare a altor tipuri de ecosisteme și de menținere a biodiversității, deci de prevenire a extinderii terenurilor agricole; nevoia asigurării unei nutriții sănătoase și echilibrate, combaterea sărăciei și a subdezvoltării la nivel de țări și de regiuni întregi; nevoia implementării tehnologiilor verzi și nevoia de reîmpăduriri pentru prevenirea schimbărilor climatice, pentru asigurarea unui aer respirabil și a echilibrului ecosistemului terestru). *Riscul alimentar global privește coeficientul de pericolozitate pentru mediu și pentru o populație de 9,8 miliarde de oameni în 2050*, cărora mediul trebuie să le satisfacă nevoia de hrană și de aer respirabil, în condițiile: creșterii temperaturilor globale și schimbărilor climatice; creșterii poluării urbane și a poluării solului și a subsolului; creșterii nivelului deversărilor de deșeuri în natură, generat de o societate globală de consum; continuării aplicării de către state a aceluiași tipar al economiei de consum, al producției alimentare bazate pe carne și al agriculturii extensive, care au ca efecte creșterea emisiilor gazelor cu efect de seră; creșterii gradului de urbanizare, dar și a gradului de sărăcie globală; deplasărilor masive de populații de la regiune la alta, de la o țară la alta, de la un continent la altul, în căutarea satisfacerii nevoii de hrană (pe care statele de origine nu mai sunt capabile să le-o asigure); inexistenței sau insuficiențelor industriei de curățare a mediului, de colectare și reciclare a alimentelor aruncate, de reciclare a plasticului deversat în natură, de folosire a energiilor verzi și a agriculturii inteligente.

¹⁹ Marie-Claude Smouts, Dario Battistella, Pascal Vennesson, *Dictionnaire des relations internationales. Approches, Concepts, Doctrines*, Paris, Dalloz, 2006, p. 201.

SECURITATEA ALIMENTARĂ, PARTE A SECURITĂȚII NAȚIONALE. ORGANISME REGIONALE NOI CU COMPETENȚE ÎN DOMENIUL SECURITĂȚII ALIMENTARE, ÎN SECOLUL XXI

Legate de riscul alimentar global, amenințările neconvenționale vor interesa nu doar *guvernării*, ci și *securitatea națională* a unei țări, adică vor necesita o dezvoltare a competențelor *forțelor armate* spre dimensiuni considerate încă, în prezent, a fi «*economice*» (agricultura, managementul deșeurilor, managementul risipei de alimente, reîmpăduririle, folosirea tehnologiilor verzi în agricultură, reducerea emisiilor gazelor cu efect de seră). *Securitatea mediului, ca parte a securității naționale, va fi regândită în termeni strategici, privind protecția unei țări și capacitatea ei de a răspunde atât unui risc alimentar național, cât și unui risc alimentar regional, dar și global.* Capacitatea unei țări de a răspunde în același timp mai multor riscuri alimentare (local, regional, global), prin strategii, politici, dezvoltare de capacități adecvate limitării, controlării și eliminării acestor riscuri asimetrice, va duce la un control asupra efectelor generate de aceste riscuri (migrații, deplasări masive, necontrolate și bruște de populații, în căutarea hranei și a pământurilor fertile pentru a se stabili acolo; dezvoltări necontrolate de situații care pot duce la suspendarea efectivă a unor acorduri regionale vamale sau privind libertatea de circulație a persoanelor într-un spațiu comun, precum a fost cazul acordului Schengen, suspendat sau ineficient, căzut, practic, în 2015, în fața marilor deplasări de persoane dinspre Orientul Mijlociu și Africa înspre vestul Europei).

Dacă, la nivelul UE, *considerăm că, în viitorul apropiat, comisarul european pentru agricultură, dar și comisarul pentru mediu vor deține unele dintre cele mai importante funcții* (considerate *strategice* pentru dezvoltarea UE ca putere verde sau ca putere alimentară, în contextul creșterii demografice cu 9,8 miliarde de oameni în 2050), putând fi completate sau susținute, în opinia noastră, de **un Oficiu European de Gestionare a Crizelor Alimentare la nivelul UE sau al țărilor asociate la UE** (pentru prevenirea și gestionarea riscurilor alimentare regionale sau globale având ca țintă UE, inclusiv sub forma deplasărilor de populații dinspre Asia Centrală, Transcaucazia, Orientul Mijlociu sau Africa), se mai pot construi în viitor și alte inițiative, care să *conecteze UE la obligațiile asumate de țările membre ale UE pe plan internațional, ca membre ale ONU (Agenda 21, Agenda 2030, alte convenții internaționale privind protecția mediului) și să îi asigure un cadru instituțional mult îmbunătățit* (în materia dezvoltării durabile) față de cel prezent. *Astfel, în opinia noastră, aceste inițiative din viitor ar putea viza:*

- crearea unui *Oficiu European pentru managementul deșeurilor la nivelul întregii UE* (deșeuri de plastic, deșeuri alimentare, deșeuri radioactive sau chimice etc.);

- înființarea unui *Oficiu European privind managementul combaterii risipei de alimente, la nivelul întregii UE* (cu o legislație europeană sancționatorie pentru agenții economici UE privind necolectarea, nerecyclarea alimentelor aruncate);
- acordarea către *EPPO/Procurorul European a unor competențe speciale legate de criminalitatea alimentară și de mediu*, care privesc infracțiuni la nivelul țărilor membre ale UE sau transfrontaliere, legate de *managementul defectuos al terenurilor agricole* (extinderea lor în locul împăduririlor), al pământurilor fertile, al reîmpăduririlor, per ansamblu, *infracțiuni legate de dezvoltarea durabilă și de managementul acestora la nivelul UE* ;
- acordarea către EPPO a unor competențe speciale legate de *infracționalitatea de mediu* (pe baza adoptării, de către Consiliul European și Parlament, a unor legislații constrângătoare privind *managementul deșeurilor în UE* – calificarea ca „*infracțiuni privind deșeurile*” la nivelul întregii UE –, în acțiunile sau inacțiunile privind colectarea, deversarea, reciclarea, risipa, la nivelul agenților economici UE sau/și a țărilor membre ale UE);
- crearea unei *funcții de comisar european privind dezvoltarea durabilă la nivelul UE*;
- înființarea unui *fond UE pentru implementarea dezvoltării durabile privind ajutorarea țărilor în curs de dezvoltare* în a-și asigura o agricultură intensivă și inteligentă, dar și de împădurire a solurilor, în efortul global de refacere a ecosistemelor distruse sau afectate de schimbările climatice și de avansarea zonelor deșertice;
- crearea unui *fond UE pentru implementarea, în cadrul Uniunii, a unei agriculturi verzi, inteligente*, pentru susținerea proiectelor locale și naționale de împădurire și de refacere a fondului forestier european, în efortul de combatere a schimbărilor climatice;
- crearea unei *legislații europene* privind combaterea risipei de alimente, combaterea utilizării plasticului legat de comerțul cu alimente și de producerea ambalajelor; obligațiile statelor și agenților economici de a scoate din circulație obiectele de plastic și de a le recicla; obligația statelor de a sprijini și a acorda facilități pentru industriile de reciclare a deșeurilor, de reciclare a plasticului; obligația statelor de a reîmpăduri terenurile agricole abandonate, supraexploatare; obligația statelor de a limita extinderea terenurilor agricole, în favoarea altor ecosisteme ale teritoriului UE.

CONCLUZII

Așa cum am arătat în expunerea de față, secolul XXI aduce cu sine o serie de amenințări neconvenționale, care nu pot fi încadrate în conceptul clasic de securitate națională sau de risc clasic de securitate. Este vorba de riscuri neconvenționale, categorii în care considerăm că ar intra și riscul de mediu (local, național și global), dar și riscul alimentar (local, regional, național, global), în contextul consolidării aspectelor care indică apariția unei crize alimentare globale la jumătatea secolului XXI sau chiar mai devreme (în condițiile estimărilor rapoartelor specialiștilor care indică o creștere cu 9,8 miliarde de oameni în 2050, de unde și nevoia asigurării hranei, în paralel cu nevoia de protejare a mediului înconjurător și de refacere a ecosistemelor distruse sau degradate de acțiunea umană).

Securitatea națională, dar și cea europeană vor trebui redefinite în funcție de parametrii de securitate alimentară, în contextul apariției și impunerii pe scena globală a politicii, a unor noi tipuri de puteri, numite de noi „puterile alimentare”, ca puteri capabile să proiecteze politici comerciale și economice de acaparare și dominație a piețelor alimentare (produse de bază neprelucrate și produse alimentare prelucrate) din regiuni întregi (până la formarea unor adevărate sfere de influență, în sens geopolitic, puterea alimentară atrăgând după sine și manifestarea unei puteri politice asupra regiunilor respective). Ignorarea unui astfel de tip de putere de către strategii care au în vedere tipurile de amenințări la adresa securității naționale și europene ar duce, în opinia noastră, la crearea și adâncirea unor vulnerabilități specifice în raport cu puterile alimentare în ascensiune, conștiente de valorificarea și avantajele strategice oferite de exercitarea și asumarea unui astfel de tip de putere, ca adaptare la amenințările secolului XXI și la specificul acestui secol.

BIBLIOGRAFIE:

1. ***, *Agenda 21, United Nations Conference on Environment&Development*, Brazilia, 3-14 iunie 1992, ONU, *Sustainable development*, pe <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
2. ***, *Agenda 2030*, pe <https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/>
3. ***, Stratfor.com, 2 iulie 2012, *Dezvoltarea relațiilor dintre Turcia și Europa*, citat în Sorin Aparaschivei, *Turcia – mutații și tendințe în rândul elitelor politico-militare*, în antologia de comunicări științifice *Turcia – de Kemal Ataturk la UE*, coord. Guven Gungor, Vasile Simileanu, Sesiunea internațională de comunicări științifice, Geopolitica Club Café, revista *Geopolitica*, București, 8-9 februarie 2013, Editura Top Form, București, 2013.

Securitatea alimentară în contextul unei crize alimentare globale și al ascensiunii „puterilor alimentare” – câteva considerații –

4. ***, *UN Convention to combat desertification in those countries experiencing serious drought and/or desertification, particularly in Africa*, pe <https://www.unccd.int/>, https://www.unccd.int/sites/default/files/relevant-links/2017-01/UNCCD_Convention_ENG_0.pdf
5. ***, World Resources Report, *Creating Sustainable Food Future. A Menu of Solutions to Feed Nearly 10 Billion People by 2050*, Final Report, iulie 2019, pe <https://www.wri.org/publication/creating-sustainable-food-future-final-report>
6. Guven Gungor, Vasile Simileanu (coord.), *Turcia – de la Kemal Ataturk la UE*, Sesiunea internațională de comunicări științifice, Geopolitica Club Café, revista *Geopolitica*, București, 8-9 februarie 2013, Editura Top Form, București, 2013.
7. Viorel Roman, *Religiile, sursă de conflict*, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, București, 1992.
8. Vasile Simileanu, *Geopolitică și centre de putere*, Editura Top Form, București, 2010.
9. Marie-Claude Smouts, Dario Battistella, Pascal Vennesson, *Dictionnaire des relations internationales. Approches, Concepts, Doctrines*, Dalloz, Paris, 2006.

WEBGRAFIE:

1. <https://www.cbd.int/agro/soil.shtml>
2. <https://www.cbd.int/decision/cop/default.shtml?id=11037>
3. <https://www.cbd.int/doc/press/2018/pr-2018-11-29-cop14-en.pdf>
4. <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx>
5. <https://www.cbd.int/doc/publications/cbd-sustain-en.pdf>
6. <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>